

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΔΟΥΡΕΑ

ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ
ΑΝΕΣΤΙΑΝ

ΤΟΜΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΕΚΤΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ — ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1939

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & Σ^{ΙΑ} Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
46 — ΟΔΟΣ ΣΤΑΔΙΟΥ — 46
ΑΘΗΝΑΙ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ΤΡΙΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΤΟΥ ΨΥΧΑΡΗ

ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΚΩΣΤΑ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟ

Δημοσιεύω από τὰ κατάλοιπα τοῦ Κώστα Χατζόπουλου τ' ἀκόλουθα τρία γράμματα. Είναι καὶ τὰ τρία τῆς ἴδιας ἐποχῆς (Φλεβάρη-Ἀπρίλη τοῦ 1911). Τὰ δυὸ εἶναι γραμμένα γιὰ τὸ διήγημα τοῦ Χατζόπουλου *Τάσσω*, τὸ τρίτο γιὰ τὸ γλωσσικὸ ἄρθρο του στὸ «Νουμᾶ». Πρόκειται λοιπὸν γιὰ συμπτωματικὴ ἐπικοινωνία, ποὺ ἄρχισε μὲ μιὰ εὐκαιρία καὶ ἔμεινε χωρὶς συνέχεια. Ἄλλα γράμματα δὲν βρεθῆκαν καὶ εἶναι σίγουρο πὼς δὲν γραφτήκαν οὔτε πρὶν οὔτε μετὰ ἀπ' αὐτά.

Εἰδικῆς μελέτης ἀντικείμενο θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ ἡ στάση τοῦ Χατζόπουλου στὸ γλωσσικόν, ὅπως καὶ οἱ σχέσεις του μὲ τὸ Ψυχάρη. Ὁ δύσκολος καὶ ἀλύγιτος χαρακτήρας τοῦ Χατζόπουλου, οἱ αἰσθητικὲς καὶ ἰδεολογικὲς κατευθύνσεις του, τὸν κρατήσανε μακριὰ καὶ πολλὰς φορὲς τὸν φέρανε ἀντιμέτωπο πρὸς τὸ κήρυγμα τοῦ Ψυχάρη. Μισοῦσε ὁ Χατζόπουλος τὴν πνευματικὴ συναλλαγὴ καὶ τὸν πείραζε πολὺ ὁ τυφλὸς καὶ σκόπιμος θαυμασμός, ἡ ὑποταγὴ, ἡ πολιτικὴ — τὸ κόμμα καὶ τὸ μπουλούκι, στὴν ὑψηλὴ περιοχὴ τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ὁμορφιάς. Πρὶν ἀπὸ τὰ 1900 ἦταν ὁ ψυχραῖμος ὁπαδὸς τοῦ Ψυχάρη. Ὅταν ἔβγαλε τὴν «Τέχνη» (1899), ὁ Ψυχάρης πρόφτασε νὰ βρῆ στὴ γλῶσσα τοῦ περιοδικοῦ ἀναρχία, πολυμορφία· «δὲν ἀκολουθαί, τοῦ παρατηροῦσε σὲ γράμμα του, τὸ σύστημα ποὺ προσπαθῶ μὲ λίγα λόγια νὰ σοῦ χαρακτηρίσω. Θαρρῶ πὼς ἔχει λάθος (ἢ «Τέχνη»), πὼς θέλει πολὺ προσοχή... Πρέπει λοιπὸν πάντα νὰ προσέχουμε στὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ, γιὰτὶ ὁ λαός, πάντα μᾶς περνᾶ καὶ στὴν τέχνη καὶ στὴ σοφία καὶ στὴ ζωὴ»⁽¹⁾.

Μετὰ τὰ 1900 ὁ Χατζόπουλος ἀνήκει στὴν ομάδα ἐκείνη τῶν λογίων, ποὺ γιὰ λόγους καθαρὰ αἰσθητικούς, ἀποδοκιμάσανε τὸν αὐστηρὸ ψυχραῖσμό. Μαζὶ μὲ τὸν ἀδερφό του τὸ Μῆτσο, μαζὶ μὲ τὸν Καμπύση (ποὺ ἔδωσε τὸ σύνθημα), τὸ Νιρβάννα κ. ἄ., ὁ Χατζόπουλος δουλεύει μὲ

γλωσσικὴ ἐλευθερία καὶ πολεμᾶ τὴν τάση τοῦ Ψυχάρη, ποὺ τὴ θεωροῦσε καταδυνάστευση καὶ περιορισμὸ τῆς ἔκφρασης καὶ τῆς μορφῆς — περιορισμὸ χωρὶς βάση, χωρὶς ἀπόλυτη ἐφαρμογὴ. Καὶ ἔλαβε μέτρος ὁ Χατζόπουλος στὴν κίνηση τῆς «Ἐθνικῆς Γλῶσσας», μὰ στάθηκε πολὺ διστακτικὸς, πολὺ ἐπιφυλακτικὸς. Στὰ πρὸς τὸν Dieterich γράμματά του («Νουμᾶς» 1921) ἀναπτύσσει ὅλες τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὸ δημοτικισμὸ γενικώτερα καὶ εἰδικὰ γιὰ τὴν ψυχαρικὴ ἀπολυταρχία. Ἡ ἀντίθεσή του αὐτὴ φυσικὸ ἦταν νὰ τὸν ἐμποδίσῃ ἀπὸ κάθε ἄμεση ἢ ἔμμεση ἐπικοινωνία μὲ τὸν Ψυχάρη.

Ἡ στροφή τοῦ Χατζόπουλου πρὸς τὸν ψυχραῖσμό χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ 1907, ὅταν ἄλλαξε ἰδεολογικὲς κατευθύνσεις, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴ σύγχρονη ζωὴ τῆς Γερμανίας, ὅπου ἀπὸ πολλὰ χρόνια ζοῦσε. Καὶ πάλι ἡ στροφή του αὐτὴ δὲν ἦταν μονοκόμματη καὶ ἀνεπιφύλακτη. Εἶχε τὰ στάδια καὶ τὶς φάσεις τῆς. Τοὺς σταθμοὺς τῆς. Συναντοῦσε τὸν Ψυχάρη μέσα στὰ φιλολαϊκὰ του φρονήματα. Καὶ ἡ πεζογραφία του, ποὺ τότε ἀρχίζει, ἔχει αὐστηρὴ γλωσσικὴ μορφή, τὴ διέπουν ἀρχὲς περιπου ψυχαρικῆς.

Ἡ ἀλληλογραφία αὐτὴ εἶναι τοῦ 1911. Καὶ θυμίζει κρίσιμα, μεγάλα περιστατικὰ τῆς φιλολογικῆς ζωῆς. Τότε ποὺ πῆγε τὸ γλωσσικὸ στὴ Βουλὴ, τότε ποὺ ξεσπάθωσε ὁ Μαβίλης, τότε ποὺ φούντωσε, ποὺ πύργωσε ἡ φλόγα τῆς γλωσσικῆς ἀντίθεσης, τότε — ἀλλοίμονο — ποὺ χάθηκε τὸ ζήτημα. Καὶ εἶχε προηγηθῆ ἡ ἐπίθεση τοῦ Χατζόπουλου ἐναντίον τὸν ποιητάρχη τοῦ δημοτικισμοῦ τὸν Παλαμᾶ⁽¹⁾ — ποὺ παύτηκε γιὰ τὸν ἀγῶνα καὶ γιὰ τὶς ἰδέες του τὶς ψυχαρικῆς. Φαντάζεται κανεὶς τὴ δυσχέρεια τοῦ πάντα ἀνυστερόβουλου Χατζό-

(1) Μὲ τὸν τίτλο «Μιά ἀπόκριση», Νουμᾶς Ζ' 1910, ἀρ. 380 κπ. Πλατειὰ κριτικὴ σύνθεση μεγάλης, ἀνυπολόγιστης σημασίας καὶ θέσης στὴν ἱστορία τῆς παλαμικῆς κριτικῆς. Ὁ ἀγνωστος Π. Φλ. (Νουμᾶς Η 1910, 70 κπ.) συνεδύασε, χωρὶς λόγο οὐσιαστικὴ βέβαια, τὴν κριτικὴ τοῦ Χατζόπουλου μὲ τὰ γεγονότα καὶ τὴν ἐχαρακτήρισε ὡς διαλυτικὸ χτύπημα στὸ δημοτικιστικὸ μέτωπο.

(1) Γράμμα τοῦ Ψυχάρη πρὸς τὸν Χατζόπουλο. Τέχνη Α' 3, Γενάρης 1899, 59 = Ρ. Μ., Β' (1903), 219.

πουλου. Ἀφιερώνει τὴν *Τάσσω* (1) τοῦ στὸν Ψυχάρη, συσταίνει στὴ Γερμανία τὸ Ἀδερφάτο τῆς Δημοτικῆς (2), « ἡ νίκη τῆς δημοτικῆς », διαλαλοῦσαν οἱ κριτικοὶ καὶ ἀκόλουθοι του, « εἶναι πιά σιγουρη, ἀνεξάρτητη ἀπὸ χρόνο καὶ τόπο καὶ άτομα... », ἐξυμνεῖ μὲ τὸ ψευτόνομα ΓΛΗΓΟΡΗΣ ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ τὸν « Ἐθνάρχη Κωστή Παλαμά » (3), τὸ « μεγάλο διδάχο μας Ψυχάρη » (4) σὲ ὕμνους καὶ σονέττα καὶ ᾠδές, καὶ δημοσιεύει σὰν ἐπιστέγασμα τὸ πολύκροτο ἄρθρο του « Ὑστερ' ἀπὸ τὴν καταστροφή » (5), ὅπου, γιὰ πρώτη φορά, μιλά μὲ ἐνθουσιασμό γιὰ τὸ ἔργο καὶ τὴν ἀποστολὴ τοῦ Ψυχάρη. Οἱ ἐπιφυλάξεις τῶν λεπτομερειῶν δὲ λείπουν βέβαια. Καὶ ἡ θέσις ζημιώνει τὸ ἄρθρο πολὺ.

Ἀποτέλεσμα τῆς ἀφιέρωσης (6) τοῦ διηγήματός του *Ἡ Τάσσω* ἦταν τὸ πρῶτο γράμμα τοῦ Ψυχάρη, ποῦ εἶχε τὴ συνέχειά του σὲ μιὰν ἀκόμα γραμματαλλαγῆ (τὸ δεύτερο γράμμα). Τὸ δὲ τρίτο γράμμα ἔχει τὴν ἀφορμὴ του ἀπὸ τὸ παραπάνω ἄρθρο τοῦ Χατζόπουλου γιὰ τὸ δημοτικισμό καὶ τὴ δυναμικότητά του τὴν ἀφθαρτῆ. Εἶναι εὐχαριστήριο τοῦ γέρου, γεμάτο ἐνθουσιασμό ἀπὸ τὰ ἀνυστερόβουλα κριτολογήματα γιὰ τὴν Ἰδέα (τὸ ἰ κεφαλαῖο θὰ σημείωνε ὁ Ψυχάρης) καὶ τὴν προσωπικότητά του, ἐνὸς τίμιου καὶ καθαροῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου, ποῦ λογιόταν ξεχωριστὸς καὶ μέγας στὰ χρόνια αὐτά, ἔχοντας μιὰν ἀπροσδιόριστὴ ἀκτινοβολία καὶ ἐπιβολὴ στοὺς πνευματικούς καὶ λογοτεχνικούς κύκλους τοῦ τόπου.

Καὶ ἀπὸ τὶς λιγοστὲς αὐτὲς γραμμὲς του βγαίνει ἀνάγλυφη ἡ μορφή — ὁ χαρα-

κτήρας τοῦ Ψυχάρη, ὁ ἀποκλειστικός, ὁ πληθωρικός, ὁ πολιτισμένος, ὁ εὐκολος, ὁ θηλυκός, ὁ ἐγωϊστικός. Ὁ δὲ στοχασμός του, γιὰ τὸ συναισθηματικὸ συναγροίκεμα ὡς βάση τῆς ἀνθρωπιάς (γ' γράμμα), στοχασμός κατάλληλος νὰ κορνιζωθῆ καὶ νὰ κρεμαστῆ στὸν τοῖχο τοῦ καθενός, ἐκφράζει τὸ βαθύτερο σύνολο τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ λογίου. Μᾶς θυμίζει σολωμικούς τόπους. Ὡστόσο, φαίνεται πὼς τὸ γράμμα τοῦ Χατζόπουλου, ποῦ ἔδινε ἀπάντηση στὸ πρῶτο γράμμα τοῦ Ψυχάρη, εἶχε πολλὰς ἐπιφυλάξεις γιὰ τὸ γλωσσικὸ σχολαστικισμό, γιὰ τὴ μηχανικὴ, τὴν ἐξωτερικὴ ἀντίληψη τῆς γλώσσας. Ἡ παρατήρηση τοῦ Χατζόπουλου γιὰ τὶς ὀργανικὰ κακοφωνίες (7) τῆς γλώσσας θὰ ἔβαλε τὸν Ψυχάρη σὲ σκέψεις καὶ θὰ τὸν ἔφερε σὲ δυσκολία. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο, τὸ δεύτερο γράμμα του εἶνε τόσο μετριασμένο καὶ συμβιβαστικὸ, συγκριτικὰ μὲ τὸ πρῶτο του, ποῦ εἶχε ὕφος αὐστηροῦ δασκάλου καὶ καταλογιστῆ.

Πρέπει νὰ τέλειωσε ἐδῶ ἡ ἐπικοινωνία αὐτῆ τῶν δύο λογίων καὶ νὰ μὴ ξαναγίνεκε πιά. Καὶ τοῦτο ὄχι ἀπὸ γλωσσικὴ ἀντίθεση, ἀλλ' ἀπὸ ψυχικὴ διαφορά. Ἡ συνεργασία τοῦ Χατζόπουλου μὲ τὸν Ἐκπαιδευτικὸ Ὁμιλο, ἡ ἀπομάκρυνσή του σὲ λίγο ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ « Νουμά », καὶ περισσότερο, ἡ ἀπέχθειά του γιὰ μερικὰ τῶν δημοτικιστῶν φανερώματα, ποῦ εἶχαν τὴ γενετικὴ, τὴν ἀπώτερη πηγὴ καὶ προέλευσή τους, εἶτε δημιουργήματα εἶτε ἀναγκαῖες συνέπειες, στὴ στάση καὶ στὴν πολιτεία τοῦ Ψυχάρη, δὲν τοῦ ἔδωσαν πιά τὴν εὐκαιρία καὶ τὴ διάθεση νὰ ἔρθῃ σὲ ἀμεση ἐπαφὴ ἢ ἐπικοινωνία μὲ τὸ Δάσκαλο.

ΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ

1

16 Rue Chaptal

Paris - IX 24 τοῦ Φλεβάρη 1911.

Ἀγαπητέ μου καὶ γλυκὲ συνάδερφε, (*)

Εἶναι ὠραῖο, τόντις ὠραῖο τὸ δῆγημά σας, ἢ Τάσσω. Κοιτάξτε τί ἀλλόκοτα, τί στραβά πὺν ζῆ!

(1) Ἡ « Τάσσω » πρωτοδημοσιεύτηκε σὲ συνέχειες στὸ Νουμά Η' (1910) ἀπὸ τὸ τεῦχος 409 (17-10-1910) ὡς τὸ 414, 243α - 247 β.

(2) Νουμάς Θ' 437, 22-5-1911, 334. Ἐκεῖ καὶ τὸ γράμμα τὸ ὑπογραφόμενον ἀπὸ τὸν Ἀλιμπέρτη, Ἀποστολάκη, Δημητριάδη.

(3) Νουμάς Θ' 436, 15 - 5 - 1911, 305 - 307.

(4) Νουμάς Θ' 439, 12 - 6 - 1911, 362.

(5) Νουμάς Θ' 430, 3 - 4 - 1911, 209 - 213.

(6) Τὴν ἀφιέρωση φύλαξε καὶ στὴν ἀνατύπωση τοῦ διηγήματος στὰ 1916 στὸν τόμο « Τάσσω, στὸ σκοτάδι κ. ἄ. διηγήματα » Ἀθ. (Ἐστία) σελ. 3 - 71. Ὁ Ψυχάρης σὲ λίγο ἀφιέρωσε μὲ τὸν ἴδιο τρόπο στὸν Κ. Χατζόπουλο τὸ διηγημά του « Ταχυδρομικὸ Δελτάριο », Νουμάς Θ', 1911, 50 κπ.

(7) Βλ. στὸ τρίτο γράμμα.

(*) Κρατῶ τὸ ὀρθογραφικὸ σύστημα τοῦ Ψυχάρη.

καεῖς τὸ χειμῶνα στὸ Παρίσι, ἀφοῦ μόνο τώρα τώρα ταξιδιώθηκα νὰ τὸ διαβάσω — καὶ πιστέψτε με, γιὰ νὰ σᾶς εἴσω, νὰ σᾶς ἔδειχνα, νὰ σᾶς φιλολογοῦσα τὰ καθέκαστα, θὰ βλέπατε πὼς εἶναι θάμα μονάχο πὼς κατορθῶνω νὰ πάρω τὴν ἀνάσα μου.

Μὰ νὰ εἶμαστε καὶ ἐξηγημένοι. Ἐγώ, διόλου, μὰ διόλου μὲ τὸ μέρος σας δὲν εἶμαι. Εἶμαι, ἀπὸ τὴν κορφή στὰ τυχεῖα μὲ τὴν Τάσσω. Μάλιστα. Καὶ μὴ μοῦ πῆτε πὼς δὲν τὴν ἀγαπᾶτε, πρῶτα ἐπειδὴ θὰ λυπηθῶ, ἔπειτα ἐπειδὴ δὲ θὰ σᾶς πιστέψω. Ἀχ! νὰ γυναῖκα! Καὶ τί μπόσικοι, τί ἄσαρκοι, τί ἀχρωμοὶ, πὺν φαίνονται μπροστά της οἱ δυὸ ἄντρες, ὡς κι ὁ Νικολούλας (1) — καὶ νὰ μᾶς ζήση, μὰ τὸ ναί, τὸ πιπέλλο πὺν μᾶς τοὺς ἔκαμε σκιές, γιὰ νὰ μᾶς θαμπώσῃ ἀκόμα καλύτερα τῆς Τάσως τὸ φῶς.

Μὰ ὄχι, ἐδῶ εἶναι τὸ ἀριστοῦργημα, πὺν εἶναι καὶ δὲν εἶναι φῶς. Ὅπως τὰ λόγια της. Κοιτάξτε. Πολλὰ δὲ λέει, ἐνῶ οἱ ἄλλοι δυὸ μωρολο-

(1) Ὁ Ἡρώας τοῦ διηγήματος.

γούνε, βέβαια, μορφολογος κι ὁ Νικολούλας σὰν τὸν συγκρίνεις μαζί της· πολλὰ ἢ διαολεμένη δὲ λείει, σοῦ τὰ λείει ὅμως ἐκεῖ πού πρέπει, χτυπητὰ χτυπητὰ. Ἔτσι ἀπαράλλαχτα καὶ τὸ φῶς, τὸ εἶδος φῶς πού λάμπει στὸ προσωπὸ της, σὲ ὅλο της τὸ εἶναι, ἀνάθεμά της. Πῶς νὰ τὸ πῶ καὶ γὼ δὲν ξέρω. Νά, πρέπει νὰ φαντασθῶμε ρουμάνι καὶ σκοτεινία· ἐκεῖ μέσα, ξαφνικά, μιὰ τρέπα, μιὰ κοτζάμ τρέπα στὴ φουλλωσιά, κι ἥλιος. Ἡ Τάσω λαμποκοπᾷ στὸ σκοτάδι μαγεφτικά. Μπράβο σας! Καὶ νάχουμε καλὸ φῶμα⁽¹⁾ δὲν πιστέψω, δὲν μπορῶ νὰ πιστέψω πῶς τὴν κατηγορεῖτε πού ἀφίνει τὸν ἑναὶ καὶ παίρνει τὸν ἄλλον. Ἀπὸ καλοσύνη τὴ κάνει, ἀπὸ ἀγάπη. Ναῖσκε! Ἀφτὴ, ἕναν ἄντρα μόνον ἀγάπησε, τὸ γιατρό, καὶ σ' ἕναε μονάχα εἰδείξε καὶ σέβας, στὸ δικό της τὸν ἄντρα. Τί ὠραῖα, τί ἀμίμητα ἐκεῖ πού πάει σὰν λείθανε ὁ Νικολούλας! Μὰ κεῖ πού πρώτη φορά, τὴ νύχτα, πάει οἰοῦ γιατροῦ, δὲν εἶναι ὠραῖο; Λίγα καὶ τὰ κινήματά της, μετροημένα κι ἀποφασιστικά. Κι ὁ γιατρός πού γυρᾷ νύφη, ἐνῶ εἶχε τὴν τύχη νὰ γυρᾷ ἀπὸ τέτοια γυναῖκα. Νὰ τὴς κάμῃ καὶ δυὸ παιδιά.

Ὠραῖα μας τὴ ζωγραφίζετε τὴν πρωτόπλαστη ὁρμὴ τὴ γυναικῆσια, κοντὰ στὴ μικρὴ τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνδρός, πού συλλογιέται τὰ μικρὰ του τὰ σφῆρα. Καὶ πάλι μπράβο σας. Ἐφκολο δὲν εἶναι διόλου, μὰ διόλου, νὰ τὸ κατορθώση κανεὶς, μὲ τὸ μελάνι, νὰ δώσῃ ζωὴ σ' ἕνα πλάσμα τῆς φαντασίας, καὶ τὴν Τάσω μᾶς τὴν ἔχετε σπαρταριστὴ, ὀλοζώντανα χυμῆν στα μάτια μας⁽²⁾.

Δὲ μοῦ λέτε, πού τὸ πῆρατε, πού τὸ κλέψατε, τὸ μοναδικὸ ἐκεῖνο λεχτικό σας; Τί ὠραῖο ὁ πονεσιάρχης καὶ τὸ συνέβαζε στὴν πόρτα. Μὰ καὶ τὸ ἀνταμικὸ ἐκεῖνο τὸ πηγᾶδι, ἀδερφέ, τί ἀριστούργημα, πού εἶναι ἡ γλώσσα μας. Ἀπὸ πού τὰ βγάξετε, ἐκεῖ πού εἴμετε πᾶμε καὶ γράφουμε ἀμοιβαίως, ὅπως τόκαμα καὶ γὼ μιὰ φορά, ὁ ἀνόητος.

Τώρα θὰ φανῶ πολὺ ἀδιάκριτος καὶ θὰ σὰς παρακαλέσω νὰ μοῦ μάθετε τί νόημα καθαφτὸ ἔχουνε οἱ ἀκόλουθες λέξεις:

τεκνεφεζικός⁽³⁾, ψάνες⁽⁴⁾, καλοϊσκιωτὴ (γυναῖκα)⁽⁵⁾, καψάλες⁽⁶⁾, ποδεμένη, βρωμέβουνε τὴν μπασιά, ἀντάρα ἀχνή, μιραμπό⁽⁷⁾, πού συμπεραίνω, μὰ ξάστερα δὲ βλέπω τὴ σημασία τους.

(1) Φυλάει τὴ βασεῖα στὰ ρ. Κοίτα καὶ παρακάτου ἄλλα.

(2) Δὲν εἶνε ὑπερβολές, ἀπὸ τὴς συνηθισμένες του, οἱ κρίσεις αὐτὲς τοῦ Ψυχάρη. Ἡ « Τάσω », ἕνα ἀπὸ τὰ πῶ ἰσορροπημένα καὶ δυνατὰ διηγήματα τοῦ Χατζόπουλου, μόλις εἶδε τὸ φῶς στὸ Νουμᾶ ἔγινε ἀντικείμενο κριτικῆς ἐπιδοκιμασίας ἀπὸ περιοδικὰ, ἔφημερίδες κλπ. Θεωρήθηκε πραγματικὸ φιλολογικὸ γεγονός. Σημειῶνῶ ἰδιαίτερα τὴς κρίσεις τοῦ Βώκου, τοῦ Πολίτη, τοῦ Μολίνου.

(3) Κοίτα Τάσω (ἐκδ. Ἔστ(ας) 1916) σελ. 22 καὶ 37 « τὸ βήξιμο τοῦ τεκνεφεζικοῦ ψαρή ».

(4) Κοίτα Τάσω (δ. π.) σελ. 23 « νὰ κόβῃ ψάνες ἢ κανένα ἀραποσίτι ».

(5) Κοίτα « Τάσω » (δ. π.) σελ. 5 « Ἦταν ἡσυχὴ, πρόσχαρη γυναῖκα, καλοϊσκιωτὴ καὶ γλυκόλογη ».

(6) Κοίτα « Τάσω » (δ. π.) σελ. 14 « Νὰ βγοῦμε πέρα στὴς καψάλες τοῦ κάμπου ».

(7) Κοίτα Τάσω (δ. π.) σελ. 31 « Θυμήθηκα τὸ δικό μου μιραμπό, πού μὲ περιμένα νὰ τὸ φορέσω τὸ πρῶτὸ μαζί μὲ τὸ ζακέ ». Οἱ κατοπινὲς φράσεις, πού

Νὰ μοῦ πῆτε ἀκόμα ἂν τὸ ἐμὲ (λ. χ. μ' ἔπιασε κ' ἐμὲ, μ' ἔσυρε κ' ἐμὲ) σὰς ἔρχεται ἀπὸ τὴν καθαρέβουσα ἢ ἀπὸ τὴ μητρικὴ γλώσσα τοῦ χωριοῦ σας.

Ἔνα δὲν μπορῶ νὰ καταλάβω, πῶς ἕνας ποιητῆς σὰν καὶ σὰς μπορεῖ καὶ γράφει, νὰ βγῶ ἔξω, γύρῃσ ἀπὸ, ἀντάρα ἀχνή, γιὰ γιατρός, σπῆτι, τίς βρῆκε, τὸ μῆνα νὰ γυρῶ νὰ σφάζει. Θέ μου, Θε μου! Πᾶνε τὰφτιὰ μου. Τὸ κακό μου θέλετε.

Καὶ τὸ καλό. Ἐγὼ ἀφότον σὰς διάβασα, πῆρα θάρρος. Νὰ τὸ λοιπὸν, πού δὲν εἶμαι τόσο ἄγινος, τόσο ἀνεφάρμοστος! Ἀμὲ! Κ' οἱ δυὸ μας, εἰσεῖς καὶ γὼ, ἀκολουθοῦμε τὴ γλώσσα, τὴ γραμματικὴ τοῦ λαοῦ, καὶ μὰ τὸ ναι, εἶναι ἀνυμεταξέ μας ἀσήμαντες οἱ διαφορές.

Ἔτσι παίρνω κουράγιο. Θὰ ξακολουθῆσω τὸ σῶστημά μου, ἀφ' οὗ εἶναι καὶ δικό σας. Ἐσεῖς ἐκεῖ νὰ σταθῆτε ἀδύνατοι. Πρέπει, τὸ θέλει ὁ σὺρανός, νὰ κάμετε σειρὰ, νὰ μᾶς πῶνε τώρα τὸ ἱστορικὸ τους ὁ σπαθοφόρος κι ὁ ἔμπορος⁽⁸⁾. Νὰ τοὺς ξυπνήσετε γλήγορα, νὰ δοῦμε καὶ μεῖς ἀσπορὴ μέρα.

Πολὺ δικός σας

Ψυχάρης.

2

16 Rue Chaptal

Paris - IX 10 τοῦ Μάρτη 1911

Χρυσὸ μου συνάδερφε,

Νὰ μοῦ πῆτε γλήγορα γλήγορα τί βιβλία δικά μου ἔχετε, γιὰ νὰ σὰς στείλω ἀμέσως ἐκεῖνα πού σὰς λείπουνε.

Ναί, χωρὶς ἄλλο, θάρρος, θάρρος νάχετε μεγάλο, γιὰτὶ δὲν εἶναι τὸ ταλέντο σας ἀπὸ τὰ μικρά. Τὰ πρόσωπά σας, τὰ βλέπετε, ζῆτε μαζί τους, ὀλοζώντανα μᾶς τὰ παρασταίνετε κι ἔννοεῖται πῶς τὸ κατάλαβα τί φρονεῖτε ὁ ἴδιος γιὰ τὸ γιατρό σας. Μὰ ἕνας ποιητῆς, πού μᾶς ζωγράφισε μιὰ Τάσω, δικαίωμα δὲν ἔχει πιά νὰ σταβρώσῃ τὰ θεῖα του τὰ χέρια.

Βέβαια, καθὼς τὸ θέτε κιόλας, ὑπάρχουνε ὀργανικὲς κακοφωνίες. Ἀφτὰ πού μοῦ ἀναφέρατε, νάνασανῶ, νάναστενάξω οὔτε γὼ δὲν προσπαθῶ νὰ τὰποφύγω. Καὶ στὴ στιγμή καὶ στὸ στόμα, τὸ ἴδιο. Γιὰ τᾶλλα (νὰ βγῶ ἔξω γιὰ τῶνομα, ὄχι ἔξω κ' ἔχετε δικίω γύρῃσ ἀπὸ κτλ.) θαρρῶ πῶς μπορεῖ κανεὶς. Σ' ἕνα ῥομάντζο, πού ὅπου κι ἂν εἶναι βγαίνει — μὲ τίς 460 του σελίδες, μὲ τὸ συμπάθειο — κατώρθωσα ὡς καὶ τὰ Τατάβλα,

τὴς ποραβέτε γιὰ παραδείγματα κακοφωνίας, εἶναι παρμένες ἀπὸ κείμενο τοῦ ἴδιου διηγήματος.

(8) Ὁ γιατρός, ὁ ἀπόστρατος σπαθοφόρος κι ὁ ἔμπορος εἶναι ἡ συντροφιά πού ἀκούει τὴν ὑπόθεση τοῦ διηγήματος. Πρῶτος διηγήθηκε τὴν ἱστορία του (αὐτὴ τοῦ διηγήματος) ὁ γιατρός. Ὁ Ψυχάρης ζητᾷ ἀπὸ τὸ Χατζόπουλο νὰ γράφει κι ἄλλα διηγήματα, ὅπου νὰ μᾶς δίνῃ τὴν ἱστορία, πού θὰ διηγῶταν τὰ ἄλλα δυὸ πρόσωπα, ὁ σπαθοφόρος κι ὁ ἔμπορος.

ποιού ανάγκη τὰ εἶχα, κάπως νὰ τὰ σιάξω. Ἄλλοῦ τᾶφησα γιὰ νὰ δείξω πὼς δὲ χρειάζεται, πειράζει κιόλας νὰ εἶναι κανεὶς σχολαστικὸς σὲ τέτοιες δουλειές.

Οἱ Γάλλοι, πὺν λέτε, δὲν τίς φοβοῦνται — και τόσο δὰ τίς χασμουδιές — ἂν καὶ βάζουνε κάποιονε νὰ λέη σὲ μιὰ γραμματικὴ τᾶχα' *ne dites pas : Je vais à Arras ; dites je vais à Paris.*

Νὰ με συμπλάθετε γιὰ τὸ γούριμὸ τὸ ἄχρετο.

Πολὺ δικός σας

Ψυχάρης.

Ἄσπ' Πέτρος Βασιλικός⁽¹⁾ τί γίνεται ; Λυποῦμαι πολὺ πὺν δὲν τὸν ἀκούω πιά.

3

16 Rue Chartal

Paris - IX 21 τοῦ Ἀπριλίη 1911.

Ἄχ! ἄχ! καὶ ἄχ! ἀγαπητέ μου γίλε, τί ἄρθρο εἶτανε κεῖνο τοῦ τελευταίου Νομᾶ⁽²⁾! Τί οὐράνια γαλήνη! Τί οὐράνιο καταφρόνιο! Μὰ καὶ τί μακρινὴ βλεψιὰ στὴν ἱστορία καὶ τὴν γνῆσιν τῆς φυλῆς! Μπράβο σας. Ἐγὼ, σὰν ἔφτασα στὸ μέρος⁽³⁾

(1) Ψευδώνυμο τὸ Κώστα Χατζόπουλου. Γ' ἄφησε καὶ πῆρε τὸνομά του στὰ 1906. Ὁ Ψυχάρης θέλει νὰ παραπονεθῆ ἐδῶ γιὰ τὴν ποητικὴ σιωπὴ τοῦ Χατζόπουλου αὐτὰ τὰ χρόνια.

(2) Βλ. τὴ με ἀριθ. 5 ὑποσημείωσή μου στὴ σελίδα 1265, στήλη α'.

(3) Ἐρωτοῦσε με κατάπληξη καὶ αὐστηρότητα ὁ Χατζόπουλος γιατί μέσα στίς τόσες καὶ τόσες βρισιές ἐναντία στὸν Ψυχάρη, νὰ μὴν ἀκουστῆ κι ἕνας λόγος δικαιοδικός γιὰ τὸ ἔργο του. « Βέβαια, τόνιζε, με τὸ

ἔργον λίτε τόσα γιὰ μένα καὶ τόσα, μὲ πήρανε τὰ δάκρυα. Καὶ τὰ ψυχολόγησα τὰ δάκρυα τὰ γλυκιά. Εἶπα μὲ τὸ νοῦ μου. Ἀδύνατο! Ἀκόμη κι ἂν ἔχει κανεὶς καλὴ γνώμη γιὰ ἕνα συγγραφέα, δὲ θὰ μιλήσῃ ἔτσι γι' αὐτόντε ἂν πρῶτα πρῶτα δὲν πειστῆ πὼς μπορεῖ νὰ κουρέβεται ὁ συγγραφέας, πὼς τὸ κυριώτερο εἶναι νὰ καταλάβῃ πὼς εἶναι ὁ ἄνθρωπος καλός. Καὶ τέτοια εἶναι ἡ μεγάλη μου βρωμοσύνη πρὸς ἐσᾶς, πὺν τὸ ἀνακαλύψατε ἀμέσως πὼς εἶμαι καλὸς ἄνθρωπος. Ἡ καρδιά. Εἶναι τὸ μόνο. Πολὺ πὺν κάτω, σὲ πολὺ χαμηλότερο ἠθικὸ σκαλοπατί, στέκει ὁ τὸς.

Πολὺ φρόνιμα καὶ σωστά τονίσατε πὼς οἱ διαφορὸς ἀναμισταξὺν μας στὴ γραμματικὴ καὶ σὲ μερικὸς τέπους δὲ σημαίνοντε διαφορὰ στὴν ἀγάπη τῆς Ἰδέας.

Μπράβο σας. Μοῦ δώσατε θάμνος κ' ἐλπίδα.

Πρέπει ὡστόσο νὰ μὴ μωρολογῶ, ἐπειδὴ ἀνάγκη νὰ φύγῃ τὸ γράμμα μου, πὺν τ' ἄρχισα τίς 21 καὶ τὸ τελειώνω τίς 26.

Πολὺ δικός σας

Ψυχάρης.

Ἄσπ' Ὅλα τὰ γράμματα εἶναι σταλμένα στὴ διεύθυνση: K. Hadzopoulos, Steinheilstrasse 1/11, München.

Γ. ΒΑΛΕΤΑΣ

συγγραφέα τοῦ « Ταξιδιοῦ » μπορεῖ νὰ μᾶς χωρίζουν ἄλλους λιγώτερες, ἄλλους περισσότερες διαφορὸς σὲ τύπους ἢ φωνές, σὲ κάποια ν καὶ γ. Ποιὰ δμως σημασία ἔχουν δλες μας οἱ διχογνωμίες μπροστὰ στὴ βάση, μπροστὰ σὲ ὄλο τὸ σύστημα τῆς διδασχῆς του καὶ πρῶτα - πρῶτα μπροστὰ στὴν τεράστια ἐπίδραση τοῦ « Ταξιδιοῦ » του, πὺν δὲν τὴν ἀρνιέται οὔτε ὁ Ξενόπουλος; » Ἡ γνώμη αὐτὴ τοῦ Χατζόπουλου θὰ ἔπρεπε νὰ σταθῆ ἀπαραίτητη προϋπόθεση, σὲ δσοις μιλοῦν γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Ψυχάρη. Προφυλάει πολὺ ἀπὸ τὸ πελάγωμα στίς λεπτομέρειες καὶ στίς μικροεκδηλώσεις, καὶ ὀδηγεῖ ἴσα στὴν κεντρικὴ σημασία τοῦ ἔργου τοῦ Ψυχάρη, στὸν ἄξονα τῆς ἐπαγγελίας του.

ΝΕΟΙ ΠΟΙΗΤΑΙ

ΣΕ ΜΙΑ ΦΙΛΗ ΝΕΚΡΗ

Στ' ἄνθισμα τῆς χρυσοῦς σου νιότης πῆρες τὸ πλοῖο γιὰ τοῦ Χάρου τὸ λιμάνι· τὸ πιὸ φριχτὸ γιὰ σὲ πλέξαν οἱ Μοῖρες στεφάνι!

Σάν τὸ κερὶ στοῦ πόνου τὸ κλινάρι ἔλιωσεν, ἀδερφοῦλα, τὸ κορμί σου. Ποιὸς μπόρειε τὴν ἀκράτη νὰ πάρει ὀρμή σου;

Στὰ καφτὰ δάκρυα, τῆς ὀρφάνιας βρέχω τὸ πικρὸ, ξερὸ ψωμί μου, ἄλλοί μου! Στοὺς ἔρημους δρόμους μονάχος τρέχω, καλὴ μου!

Πῶς νὰ ἱστορήσω τὸ πικρὸ σου δράμα στοὺς ἀχαρους, φτωχοὺς μου στίχους; Ἄρρωστος τὸ στερνὸ σοῦ γράφω γράμμα, μὲ σύντροφο πιστὸ τοὺς ἀδειους τοίχους...

ΑΛΕΚΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ